

MİZANCI MURAT VE İSMAİL GASPIRALI'NIN
TELİF VE TERCÜME ESERLERE DAİR
ELEŞTİREL YAKLAŞIMLARI

Halef Nas*

MİZANCI MURAT AND İSMAİL GASPIRALI'S CRITICAL APPROACH
ABOUT TRANSLATION AND COPYRIGHT WORKS

ÖZ: Yeni Türk edebiyatında eleştiriye dair ilk örnekler eski edebiyatın tenkidi etrafında şekillenmiştir. Ancak Yeni Türk edebiyatının meseleleri eski edebiyatın eleştirisiyle sınırlı değildir. Yeni edebiyatın tenkitle gelişen başka sorunları da vardır. Bunlardan biri batı edebiyatlarıyla karşılaşmadan sonra ortaya çıkan telif ve tercüme eserlere dairdir. Sorun XIX. asır basınında birçok yazar tarafından ele alınmıştır. Yazımızda Mizancı Murat ve İsmail Gaspiralı Beylerin ilgili meseleye dair, genellikle millî/ahlakî endişeler etrafında şekillenen görüşleri ve eleştiri anlayışları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mizancı Murat, İsmail Gaspiralı, telif, tercüme, milli, ah-laki, eleştiri.

ABSTRACT: The first examples about criticism in the new Turkish literature have been formed around the old literature criticism. But issues of new Turkish literature is not limited with critique of the old literature. There are also other issues of new literature in developing critique. One of them is about writing and translation works which occurred after encountering western literature. The problem is being dealt in the XIX. century press by a lot of writers. In our article will

* Yard. Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

focused on the Mizancı Murat's and İsmail Gaspıralı's opinions and critic senses which generally formed around national/moral concern about the issue concerned.

Keywords: Mizancı Murat, İsmail Gaspıralı, copyright, translation, national, moral, criticism.

...

Giriş

XIX. asırda Osmanlı müellifleri batı dünyasında doğuş ve başlangıç dönemlerini geride bırakmış roman, tiyatro, eleştiri gibi olgunluk dönemindeki yeni edebi türlerle karşılaşır. Bu karşılaşma başlı başına bir sorundur. Yeni türleri bilmek, tanımak ve anlamak, benzerlerini ortaya koymak, eski edebiyatın miadını artık tamamladığını bazen sert, bazen ironik bazen de istihzaya varan bir tarzda ifade ederek eski edebiyat taraftarları karşısında yeni edebi anlayışı müdafaa etmek, genelde sanat, özelde edebiyatın işlevi, hayal-hakikat ilişkisi, basında üslup, okuyucu kitlesi sorunu vb... birçok konu dönem edebiyatının aynasına aksetmiştir. Dönemin edebiyat aynasına yansıyan bir mesele de telif ve tercüme eserlere yönelik dikkatlerdir. Ahmet Mithat Efendi, Namık Kemal, Recaizade M. Ekrem, Menemenlizade M. Tahir, Beşir Fuat, Halit Ziya, Nabizade Nazım, Ayın Nadir (Ali Ekrem Bolayır), Ha. Nazım (Ahmet Reşit Rey), Hüseyin Cahit, Ali Kemal... telif ve tercüme eserlere dair kanaatlerini bildirmişlerdir. XIX. asır Türk basınında bu mesele hakkında kanaat bildiren bazı yazarların millî-ahlakî¹ endişelere sahip olduğu görülmektedir.

Mizancı Murat ve İsmail Gaspıralı Beylerin eleştirel anlayışlarında, Osmanlı'daki telif ve tercüme eserlere yönelik yaklaşımlarında özellikle millî-ahlakî endişeler etrafında gelişen ortak bazı noktalar mevcuttur. Ayrıldıkları hususlar da vardır ki bunlar genelde eleştiri anlayışlarındaki gerçekçiliğe yaklaşıma dairdir. Mizancı Murat'ın 1888'de yayımlanan Osmanlı matbuatındaki bazı eserlere yönelik eleştirel seri yazıları

¹ Türk edebiyatında "Millî Edebiyat akımı", ibaresi özellikle 1910-1923 yılları arasındaki edebi faaliyetlerin ortak noktasını oluşturan ve bu tarihten sonra da uzun süre gündemde kalan basınımızdaki edebiyat faaliyetlerini ifade eder. Ancak bu akımdan önce de "millî" kelimesi kullanılmıştır. Tercüme faaliyetleriyle başlayan Yenileşme dönemi Türk edebiyatının başlangıcında "millî" eserden maksat eserin yerli yazarlarımıza ait bir telif olduğunu göstermektedir. 1880'li yıllarda edebi eserler hakkında "millî" sıfatının kullanıldığı görülmektedir. Bazı eserlerin başında "millî oyun", "millî dram", "millî roman" şeklinde açıklamalar görülmektedir. Dolayısıyla Millî Edebiyat akımından önce de kullanılan "millî" sözcüğü tercüme yahut adapteye mukabil olarak yerliliği ifade ettiği veya bir eserin Osmanlı dışında geçmediği anlamında kullanılmaktadır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Okay, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, s. 155-164.). Ahmet Mithat Efendi, Mizancı Murat Bey ve İsmail Gaspıralı Bey millî teliflerin ahlak ve adetlerimize muvafık olması gerektiğini savunan bu yüzden de ahlak ve adetlerimize aykırı gibi görünen Emile Zola vb. yazarların eserlerine benzer telif ve tercümeleleri uygun görmeyen bir edebiyat anlayışına sahiptir. "Millî-ahlakî endişe"yi bu açıklamalara göre değerlendirmek gerekir.

ile İsmail Gaspıralı'nın yine Osmanlı basınındaki telif ve tercüme eserlere yönelik 1895'te yayımlanan "tenkit" başlıklı yazılarında millî-ahlakî endişeler çok bariz bir şekilde kendini göstermektedir.

İki yazarın Emile Zola'yı benzer düşüncelerle eleştirmesi, İsmail Gaspıralı'nın Osmanlı edebiyatında görülen terakkiye engel durumun "mizansız"lıktan kaynaklandığını ifade etmesi, ayrıca Osmanlı edebiyatında sadece iki yerli romanın varlığından bahsederken bunlardan birinin Mizancı Murat'ın *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* olduğunu söylemesi bizde birbirlerini okudukları veya takip ettikleri intibahı uyandırmaktadır. İki eleştirmenin görüşüklerini ve şahsen tanıştuklarını biliyoruz.² İsmail Gaspıralı *Tercüman* gazetesinde 1895-1897 yılları arasında Osmanlı gazetelerinde yayımlanmış bazı yazılara, İstanbul'da basılan eserler hakkında kısa haber ve tanıtımlara yer vermektedir. Dolayısıyla Gaspıralı'nın Osmanlı gazetelerini yakından takip ettiğine şüphe yoktur.³ Mizancı Murat'ın yazılarını ve eserlerini niçin tanımasını?

Tercüman'ın İstanbul'a gönderilen nüshalarıyla Rusya'da dağıtılan nüshaları aynı değildir. İçerik ve hatta baskı tarihlerinde bile farklılıklar mevcuttur.⁴ Rus sansüründen ötürü Gaspıralı uygun bir yazı ortamı bulamamıştır. Ancak İstanbul matbuatına ilişkin yazılarında kanaatlerini rahatlıkla dile getirmektedir. Tenkit yazılarını yazacağı tarihe kadar da Mizancı Murat'ın Osmanlı basınındaki telif ve tercüme eserlere ilişkin eleştiri ve görüşlerinden haberdardır. Yazımızda iki yazarın eleştirel yaklaşımlarını ve eserlere yönelik kanaatlerini incelememizin sebebi bir yönüyle aralarındaki düşünsel benzerlik ve etkiyi ortaya koymak diğer tarafıyla her ikisinin de toplumun batı medeniyet ve edebiyatıyla ilişkisinde nelerden yararlanması ve sakınılması gerektiği konusundaki ısrarlı duruşlarını ve tekliflerini göstermektir. Bu benzerlik, etki, ısrar ve teklifleri de onları birbirine yaklaştırmakta ve bir arada değerlendirmemiz için bize bir gerekçe sunmaktadır.

² Mizancı Murat'ın hatıralarında görüşüklerine dair şu notlar mevcuttur: "Azimetim, kaçış fikrim çok eskiydi demiş idim. Kırım'daki "Tercüman" sahibi İsmail Bey ile dertleşip kendisinden bir pasaport istemiş idim. O da vaat etmiş idi. Bu mülakat altı yedi ay önce vaki olmuş idi. (...) İsmail Bey'den pasaport istemek uzun geldi." Ondan sonra Mizancı Murat, Duyun-ı Umumiye gittiğini Maliye Nazırı'na hitaben istifaneme yazdığını söyler. Bu istifanemenin altında da 7 Teşrinisani 1311/19 Kasım 1895) tarihi vardır. (*Mücadele-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, s. 72, 73, 76). Şahsen tanıştuklarına dair notlar da mevcuttur: "İsmail Gaspıralı'nın (...) Jön Türklere yakın olduğu hakkında ipuçları vardır. Mesela "En önde gelen Jön Türklere biri ve aslen Dağıstanlı olan Mizancı Murat Bey, 1895'te Türkiye'den kaçtığında ilk olarak Kırım'a gitmiş ve burada Gaspıralı'nın misafiri olmuştu (Emil, *Mizancı Murat Bey, Hayatı ve Eserleri*, s. 117'den naklen). Daha önce telgraf çekip geleceğini haber verdiği İsmail Bey, 20 Kasım 1895'te onu Sivastopol'da karşılar; misafirini Bahçesaray'a evine götürür. Ertesi gün Akmescit'e birlikte giderler. Murat Bey oradan Avrupa'ya geçer. (Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikâyeleri*, s. 47.).

³ Benzer şekilde Osmanlı müellifleri de İsmail Gaspıralı'yı takip etmişlerdir. İnci Enginün, Haziran 1992'de Kazan'da düzenlenen Türkoloji Kongresi'nde sunduğu bildiriye konuya ilişkin ayrıntılara yer vermektedir (bkz. "İsmail Gaspıralı'nın Türkiye'deki Yankıları", s. 70-76).

⁴ bkz. Akpınar, "Gaspıralı'nın Külliyyatını Neşre Hazırlamada Karşılaşılan Zorluklar", s. 12-15.

Mizancı Murat'ın Dikkatleri

Dil ve edebiyat, sanat, tarih, siyaset, felsefeye dair yazılarıyla Türk basın tarihinde önemli bir yere sahip olan *Mizan* gazetesi, ilk nüshasında sayfalarının kısımlarını tanıtarak “Fünun ve Edebiyat” köşesinde,⁵ Avrupa’da zihinleri işgal eden edebiyata ilişkin telif, tercüme, yayımlanmış millî eserlere dair tarafsız (bitarafâne) tenkitlere yer vereceği bilgisini dönem okurlarıyla paylaşır. Dönem gazetelerini ve edebi eserleri eleştirisinde de vicdana uygun hareket edeceğinden, birtakım mübaheselere ve küfürleşmelere (müşâtemat) girişmekten sakınacağını özellikle ifade eder. *Mizan*’ın, ilk nüshasını yayımladığı 1886 tarihine gelinceye kadar eski-yeni tartışmalarındaki şahsiyata dökülen meseleleri, bazen hakarete varan basın üslubunu dikkate alırsak eleştiri anlayışındaki tarafsız, vicdani ve şahsiyata indirgenmeyecek hassasiyetlerini daha iyi anlamış oluruz.

Edebiyatımızın üç yüz seneden beri daldığı gaflet uykusundan uyanıp ilerlemeye başlayalı ancak on beş yirmi sene geçtiği söylenen bu yazıda,⁶ kabul edilebilecek birçok telif eser vücuda getirmesine rağmen edebiyatımızdaki terakkinin batı edebiyatlarına nispeten çok yavaş olduğu ifade edilir. Buna göre edebiyatımız kendine bir “tarik-i müstakim ispat edemedi” veya “gösterilen tarik-ı müstakim henüz umumiyetle” kabul edilmedi. Dönemin edebiyat anlayışları (fırka) da şu şekilde tasnif edilir:

1. Bir grup, edebiyatı Batı taklitçiliğinde arıyor.
2. Bir grup, terakkimizi sırf Batı mukallitliğinde arıyor ve o kanaatle fikirlerini terviç ediyor.
3. Bir grup da var ki sırf taklit ile bir şey elde edemeyeceğimizi söyleyerek edebiyatımız için kendi “istidad-ı mahsus”una göre bir yol seçip, Doğu ve Batı’da göreceğimiz güzelliklerden dilimizin ve fikrimizin şivesine uygun olanlarını kabul ederek fikrin ve içtihadın mahsulü denilecek ciddi bir meslek yolunda ilerleme taraftarı oluyor.

Son grup dikkate değerdir. En verimli gelişme zemininin “taklit”ten sakınanların fikri olduğu sürekli hakikatleri araştıranlara gizli değildir. Bizim için bir milleti taklit lazım gelirse gelişmiş milletlerin (ümem-i aliye) taklide olan nefretlerini taklit etmemiz yerinde olacaktır. Yazıda devamla şunlar söylenir:⁷

⁵ İmzasız, “Fünun ve Edebiyat: Mizan’ın Mesleği”, *Mizan*, nr. 1., 21 Ağustos 1886. (Yazı imzasız olarak yayımlanmıştır. Birol Emil, Mizancı Murat Bey’in edebiyat ve tenkide dair görüşlerinin *Mizan* gazetesinde yayımlanan “Üdebamızın Numune-i İmtisalleri” başlıklı bir seri teşkil eden 18 makale, aynı gazetede çıkan birkaç edebi musahabe ve romanının “İfade-i Mahsusa” bölümünde ortaya konduğunu söylerken çalışmasının bir gereği olarak Mizancı Murat’ın bazı yazıları üzerinden görüşlerini dile getirir (*Mizancı Murat Bey Hayatı ve Eserleri*, s. 443-517.). Birol Emil’in bahsettiği yazılar arasında “İmzasız” olarak verdiğimiz yazı yoktur. Ancak yazının Mizancı Murat’a ait olduğu kuvvetle muhtemeldir. Yazıda ifade edilen görüşler Mizancı Murat Bey’in düşünceleriyle bir tezat teşkil etmemekle hatta doğru orantılı olmakla birlikte bir ihtiyat kaydı olarak, yazıyı “İmzasız” şeklinde vermeyi uygun gördük.

⁶ a.g.m.

⁷ a.g.m.

*Taklit ile aslını unutma
Milletini hakir tutma!*

Arapların, Avrupalıların her türlü hikem ve bedayiini istiare edelim; fakat Türk olduğumuzu ve lisanımızın Arapçadan ve Fransızcadan başka bir lisan olarak kendine mahsus şive ve tabiatı bulunduğunu ve bu cihetle başka bir edebiyatın mahkûmu olmak şanından olmadığını unutmayalım. Bu nokta-i nazardan hareketle terakkiye çalışıldığı halde müellefat-ı edebiyemiz içinde en ziyade tekessürü arzu edilecek şeylerden birisi de tenkitten âsâra dair yazılacak mahsulat-ı fikriye olmak tabiidir. Çünkü bir lisanın şive ve tabiatı her şeyden ziyade tenkidat-ı ciddiye ile taayyün eder.

Dil adeta bir milleti yaşatan, onu diğer uluslardan ayıran temel ölçütlerden biridir. Yazı, dil-millet, dil-eleştiri birlikteliğinin önemine vurgu yapmakta, dilde yabancı tesirlere açık, taklide kapalı bir yaklaşım sergilemektedir. Bu görüşler Mizancı Murat'ın edebiyat ve tenkide dair düşünceleriyle doğru orantılıdır.

XIX. asırda bizde taarruz ile tenkit bir dönem birbirinin eşanlamlısı zannedilmiştir. Mizancı Murat'a göre⁸ Avrupalıların takdir edilecek bir meziyetleri de eserlerin eleştirisine verdikleri ehemmiyeti başka bir şeye vermemeleridir. Bütün fenler eleştiriye ihtiyaç duyar; ama edebiyat, buna en çok ihtiyaç duyan bilimdir. Edebiyat ve şiirde gelişmenin varlığı da ancak ciddi tenkitlere itina ile yaklaşmakla mümkün olur. Avrupa'da Sainte Beuve, La Harpe, Boileau ve Voltaire gibi eleştirmenler yetişmeseydi batı edebiyatları bedii seviyelerinin belki onda birine ulaşamazdı. Hal böyleyken edebi türlerde bizde en geride kalanın tenkit usulü olması teessüf edilecek bir vaziyet değil midir? Özellikle eski edebiyatçılarımızda bu yola hiç gidilmemiştir. Harika kudretlerine âlemi hayran bırakan Nefilerimiz, Bakilerimiz, Fuzulilerimiz eleştiriye gereken önemi verseydi bugün elimizde mükemmel tenkit eserleri bulunur ve edebiyatımız bu sayede sahip olduğu mükemmeliyetin belki on kat üstünde bir mertebede olurdu.⁹

Mizancı Murat, Şeyh Galip'in *Hüsn ü Aşk* mukaddimesinde Nabi'nin *Hayrabat*'ına yönelttiği eleştirileri bir tenkit örneği olarak birinci sırada –kusurlarıyla da olsa– kabul eder. İkinci sırada Namık Kemal'in *Mes Prizon Muahezenamesi*'ni, üçüncü sırada Rezaizade M. Ekrem'in *Takdir-i Elhan*'ını görür. Bizde henüz tenkide tam anlamıyla cüret edilmediğini söyler. Gerçi daha önce eleştiri örnekleri varsa da bunlar bir eleştirmende bulunması gereken özelliklerin ürünü değildir. Bugün telif edilen eserler ve bizde tenkide duyulan ihtiyaç dikkate alınırsa edebiyatçılar adedince eleştirmenlere ihtiyaç vardır. Fakat bu ihtiyacın giderilmesi hususunda kimse ciddi bir teşebbüste bulunmamıştır.¹⁰ Mizancı Murat'ın bir eleştirmende aradığı ölçüler şunlardır:

⁸ “Fünun ve Edebiyat: Mebahis-i Edebiye”, *Mizan*, nr. 4., 11 Teşrinisani 1886.

⁹ a.g.m.

¹⁰ a.g.m.

Şiddet-i nazar, suhulet-i tamik, nazar-ı intihap, cevdet-i fikret, vüsat-i malumat, sürat-i intikal, şumul-i tetkik, belagat-ı mana, fesahat-i ifade, mehasin-i ahlak, camiiyet-i sanat, istihkar-ı gazez, redd-i menfaat gibi hasail-i adide...

Bu özelliklere sahip olmadıkça bir kişinin hakkıyla edebi eleştiri yapması mümkün değildir. “Çünkü âsâr-ı edebiyenin en dakik mehasinini en gizli kusurlarını görecektir nazar-ı tenkittir.”¹¹ Yukarıda saydığı özelliklerin tümüne sahip olmadığını söyleyen Mizancı Murat, kendinde bunların ikisinin varlığından bahseder: “istihkâr-ı garazla redd-i menfaat”. Yazılarında gazez ve menfaat eseri hiçbir şeyin olmaması gerektiğini ifade eden Mizancı Murat eleştirilerinde birtakım kusurları olacaksa da buna pek ehemmiyet vermez. Çünkü ileride eleştiri yolunu genişletenler hatalarını düzelterek.

Mizancı Murat, *Mizan*'da roman ve tiyatroya dair tenkitlerde bulunur; eleştirilerinde telif eserleri dikkate alır; bazı pasajlara ve bilgilere değinerek kanaatlerini bir tatbiki tenkit örneği olarak ortaya koyar.¹² Eserlere ilişkin eleştiri ve yorumları detaylı anlatmak bu yazının sınırını aşar.¹³ Biz burada Mizancı Murat'ın telif ve tercüme eserlere yönelik eleştirilerinin edebiyat teorisine dâhil edilebilecek kısımları üzerinde duracağız.

Mizancı Murat, *Mizan*'ın 40. sayısından sonra eleştiri yöntemini roman ve tiyatro metinleri üzerinden anlatmaya başlar.¹⁴ Buna göre elde “mazbut edebiyat”ı varsa üç bin sene önce kaybolmuş bir milletin şanını ortaya çıkarmada bile acze düşülmez. Edebiyatı mazbut bulunmayan bir cemiyet bugün yaşasa bile mahiyeti anlaşılmaz. Bir milletin manevi mahiyeti de en iyi atasözlerine yansır. Edebiyatın genelin istifadesine

¹¹ A.g.m.

¹² Edebi eleştiride “tatbiki veya uygulamalı eleştiri” (Practical or applied criticism) özellikle belli yazar ve eserlere dair değerlendirmeleri esas alır. Tatbiki bir eleştiride teorik prensipler, tahlil yöntemi, yorum ve değerlendirme genellikle gizlidir. (Abrams, *A Glossary of Literary Terms*, s. 49.). Birol Emil, Mizancı Murat'ın eleştiri yönteminin değerine ilişkin şunları söyler: “Murat Bey'in tenkidinin önemi, bir yandan münferit edebî eserler üzerinde tatbiki tenkit örnekleri vermesi, bir yandan da bunlara esas olan görüşlerle bizzat bir roman ve bir piyes yazmasıdır ki, bu, tenkit tarihimizde yeni bir merhalelerdir.” (“Mizancı Murat Bey'in Edebiyat ve Tenkide Dair Görüşleri”, s. 120.).

¹³ Bahsi geçen eserlere dair Mizancı Murat Bey'in tenkitlerinin ayrıntıları için bkz. Emil, *a.g.m.* s. 121-143.

¹⁴ “Fünun ve Edebiyat: Üdebamızın Numune-i İmtisalleri: Usul-i Tenkit, Mukaddeme”, *Mizan*, nr. 40, 19 Kânunusani 1888. (Mizancı Murat eleştiri bahsini neden açtığını *Turfanda mı Yoksa Turfa mı* eserinin önsözünde şu şekilde izah eder: “Bizde roman namı pek ucuz olarak alınıp verilmektedir. Beş on sene beridir ele alınması caiz (uygun) olmayan kaba bir muaşaka (sevişme) tasvirleri “millî roman” unvanı altında itibar bularak kemal-i itina (tam bir özen) ile okunmaktadır. Bahusus (özellikle) bir taraftan ağyara karşı hüsn-i tabiatımızın (yaratılışımızın güzelliğinin) derecesini tayin edecek olan bu gibi âsârın (eserlerin) mazarratını izhar (zararlarını göstermek) ve ispat etmek, diğer taraftan dahi eline bir kalem alıp “Leyla” ve “Mecnun” nâmlarını nadiren işitilir diğer isimlere tebdil (dönüştürmek) ile mukaffa (kafiyeli) ve müsecca' (secili) ibare üzere muhavere yahut muhabere-i aşıkâneyi (âşıklar gibi konuşma veya haberleşmeyi) tertip etmeye muktedir olanlara “edip” denilemeyeceğini anlatmak fikir ve maksadyla *Mizan* gazetesinin sütunlarında “Üdebamızın Nümüne-i İmtisalleri” unvanıyla (başlığıyla) bir tenkit bahsi açmıştık.” (*Turfanda mı Yoksa Turfa mı*, s. 9).

sunulan en önemli kısmı “bizde en az terakki eden –daha doğrusu– bizde henüz beşikte bulunan edebiyat-ı ahlakîyedir”. Ahlakî edebiyatın bizde gelişmemesinin sebebini Mizancı Murat, Acem edebiyatına nazire yapmamızda (Tanzir) arar. Bu yönüyle de Namık Kemal’in eski şiire yönelttiği eleştiri anlayışına yaklaşır.

Ahlakî edebiyat etrafında gelişen eleştiride Mizancı Murat fert-cemiyet ilişkisi bağlamında bir dikkate değinir. Buna göre Acem edebiyatını taklit ve tanzirle gelişen eski edebiyatımızda hayvaniyetin nefsanî maddî temayülleri için geniş bir meydan açıldığı halde insanîyetimizin kalbî manevî lezzetleri için bir köşe olsun gösterilmemiştir. Tek bir şahsın toplumsal hayatın manevî ahengini oluşturduğu tasavvur edilmemiş, ne gibi hal ve hareketle toplumun süs ve metanetine yardım edeceği konusunda susmak tercih edilmiştir. Eski edebiyata yönelik bu eleştiriden en çok hissesini alan eski şiirdir. Bu yüzden Mizancı Murat, ahlakî edebiyat unvanı altında Avrupa’da roman ve tiyatro isimleriyle bilinen edebî türleri değerlendirir. Ahlakî edebiyatı hayvani eğilimleri durdurduğu, cemiyetin mevcut manevî durumunu tasvir ettiği, millî hareket tarzına verdiği cazibeli tasvirler ve gelecekte icra edeceği etki sayesinde millî gayreti birtakım yüce maksatlar yönünde tahrik ettiği için önemser. Burada dikkatimizi çeken husus Mizancı Murat’ın ahlakî edebiyat anlayışı etrafında roman ve tiyatrodan beklediği işlev meselesidir. Buna göre eski edebiyat fert ve cemiyete gereken değeri vermediği için eleştirilir, yeni işlevi ile ahlakî edebiyat yüceltilir.

Mizancı Murat, mey-mahub etrafında gelişen ve bu yüzden fert, cemiyet ve millî değerlerden uzaklaşan eski şiiri eleştirmiş, özellikle batı dünyasında rağbet gören roman ve tiyatroyu öne çıkarmıştır. Bundan sonra yerli roman ve tiyatro etrafındaki kanaat ve eleştirilerini dile getirecektir. Dolayısıyla eleştirileri artık yeni edebiyat verimlerine dair olacaktır. Bunlar da *Vatan Yahut Silistre*, *Vuslat* ve *Sergüzeşt*’tir.

Vatan Yahut Silistre’yi eleştirirken¹⁵ öncelikle değerine dikkati çeker ve onu “kavmimizin mizacına en ziyade muvafık düşen birinci millî eseri” şeklindeki bir ifadeyle över. Daha başka övgü ifadeleri de kullanır. Lakin eleştirmenin vazifesi övmek ya da yermek olmadığından -*Mizan* daha ilk nüshasında tarafsız eleştiri yapacağını söylemişti- “Acaba eser-i mezkur fenn-i tenkit usulüne tatbiken bitarafâne muhâkeme olunursa o kadar şöhrete şâyân görülebilecek midir?” sorusunu yöneltir. Sonra tarafsız bir eleştirmenin eserde şüphesiz bir hayli kusur bulabileceğini söyler.¹⁶

Eseri öncelikle “âsâr-ı mükemmelede en mühim mevki tutan ‘Dram Entrikası’”ndan yoksun bulur: “Hâlbuki müellif eserini âsâr-ı edebiyede en ziyade tehzib-i ahlaka yardımcı bulunan bu cihetten çıplak bırakmayabilirdi.” Dikkat edilirse eserdeki ilk kusur “ahlakî” bir kusurdur. Eleştiride Mizancı Murat karakterlere değinirken de yine

¹⁵ “Fünun ve Edebiyat: Edebamızın Numune-i İmtisalleri”, *Mizan*, nr. 41, 26 Kânunusani 1888.

¹⁶ a.g.m.

ahlakîliği ihmal etmez. Ona göre Namık Kemal gerekirse karakterlerin psikolojilerine dair bilgiler verip onların şahsında iyilik, zulüm ve kötülüğü göstermeli, fazileti tebtil etmeliydi. Zekiye Hanım her ne kadar kızlarımız için bir örnek insan olarak gösterilse de Mizancı Murat'ın eleştirisi açıktır: "Fakat erkek Zekiye'yi ne yapacağımızı bilemeyiz. Eğer o da vatanımızın kızlarına numune-i imtisal olmak üzere ortaya çıkarılırsa kemal-i şiddetle reddetmeye mecburuz."¹⁷

Mizancı Murat, Zekiye Hanım için hayali bir karakter oluşu, ahlakımıza uygun bir karakter olmayışı gibi eleştiriler yöneltirken başka bir hususa da dikkatleri çeker. O da gerçekçi bir karakter olmamasıdır. Yani burada eleştiri sadece ahlakîliğe indirgenemez. On altı yaşında bir kızın asker kıyafetiyle gezmesi ve bir cephaneliği ortadan kaldırma vazifesi alması bunlara örnek olarak verilmektedir. İslâm Bey'in eleştiriyeye açık yönü daha ilk sahnede Zekiye Hanım'ın penceresinden odasına girişi ve onun ne halde olduğunu düşünmeden bunu yapmasıdır. Bu durum ahlak-ı milliyemize mugayir görüldüğünden eleştirilmektedir.¹⁸ Sahne ayrıca Romeo'nun Juliet'in penceresinden odasına girişinin bir "taklid"i olduğu için de eleştirilir.¹⁹ *Silistre*'nin başka karakterleri de yine ahlakî edebiyat anlayışıyla eleştirilir. Ancak İslâm Bey ve Zekiye Hanım bahsi çok uzamıştır ve okuyuculardan Mizancı Murat'ın eleştirilerine tarizde bulunanlar olmuştur.²⁰ Mizancı Murat bazı kanaatlerinde hatalı olduğu yönündeki eleştirileri cevaplamak adına ahlakî edebiyatın ne demek olduğuna dair bilgileri detaylandırır.²¹ Şöyle ki, Batı'da ahlakî edebiyata ilişkin eser verenlerin edebi verimlerinde şahıslar genellikle üç çeşittir. Bunlar,

1. Sırf hayali olan takımdır. Edibin "icadı" bunlarda müşahede olunur.
2. Cemiyet-i hazırı içinden heyetiyle alınıp olduğu gibi karilere arz edilmiş olan hakikat ve fazilet mücahitleridir.
3. Yine cemiyet içinden heyetiyle alınmış hazır ve müfit olan takımdır. Edibin kuva-yı tasviriyesi dahi bunlarda görülür.

¹⁷ "Fünun ve Edebiyat: Edebamızın Numune-i İmtisalleri", *Mizan*, nr. 41, 26 Kânunusani 1888.

¹⁸ A. H. Tanpınar, Mizancı Murat'ın eleştirisine şu şekilde değinir: "İslâm Bey sefere çıkmadan evvel sevgilisini görmek ister ve genç kızın odasının penceresinden girerek -bu laubali harekete Mizancı Murad Bey yazdığı bir tenkit makalesinde âdâb-ı İslâmiyeye riayet eylemediği için fena halde kızar! Murad Bey acelesinden *Romeo ve Juliet*'in balkon sahnesini unutmuştu. Hakikatte âdâb-ı İslâmiye müsaade etseydi Namık Kemal kahramanlarını balkondan konuştururdu- ona hem aşkı söyle, hem de veda eder (*XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 345).

¹⁹ "Fünun ve Edebiyat: Üdebamızın Numune-i İmtisalleri", *Mizan*, nr. 42, 2 Şubat 1888.

²⁰ Mizancı Murat, ahlakî ve ahlakîliği önemsemekte ayrıca "tariz ve taarruz"u eleştirmenliğin dışında tutmaktadır. *Mizan*'a *Saadet* gazetesi tarafından yapılan tarize cevap verirken bunun bir örneğini ortaya koyar. "Gençlerimizin ahlâkını "tehzib hizmetini" deruhte etmek iddiasında bulunan *Saadet* gazetesi hayat ve fazileti yalnız teskin-i cû' ve şehvete görmekte daha devam edecek mi? Mey ve mahbubu gazete sütunlarında bâlâya çıkarmaktan -hiç olmazsa mübarek Ramazan'a hürmeten ihtiraz olunacak zaman daha gelmedi mi?" ("Evrak-ı Havadis", *Mizan*, nr. 33, 2 Haziran 1887.).

²¹ "Fünun ve Edebiyat: Üdebamızın Numune-i İmtisalleri" *Mizan*, nr. 44, 23 Şubat 1888.

Mizancı Murat'a göre ahlakî edebiyatın henüz gelişmeye başladığı memleketlerde edebiyatçıların kaleminden çıkan eserlerin hepsinde bahsi geçen üç takımın üçü de mevcuttur. Avrupa'da "hero" ve "heroin" terimleriyle karşılanan kahramanlar ekseriyet üzere genç ve birbirlerine âşık kadın ve erkek olmak üzere, sırf hayali olur. İkinci gruptaki şahıslar fikir ve hareketleri alkışlanır. Bu kahramanlar teşebbüslerinde ister muvaffak olsun, ister olmasın her hâlde onları değerlendirenlerin kalplerinde oluşacak teveccühlerin büyük bir kısmını kazanır. Üçüncü takım ise bazı miskin hesaplara, hırs ve tamaha, kıskançlığa uyup gerek kahramanların, gerek dayanak noktaları olan ikinci gruptaki şahısların hareket ve fikirlerine semere vermemeye çalışırlar. İşte bu mücadeleden "dram entrikası" çıkar. Bu halde yazarın vazifesi akla mülayim, ahlak ve millî adetlere muvafık, merakı cezbeden fikri bir tatlılığı gerektiren olayları tasvir etmek ve tasvirlerini inşa sanatı ile cilalandırmaktır. Bunun için yazarların "icat" ve "tasvir"lerinin kıymeti "dram entrikası"na verilen şekilden doğar. Dram entrikası yöntemi Avrupa'da "romantizm" yahut "santimantalizm" isimleriyle bilinir. Ahlakî edebiyata henüz başlamış bulunan cemiyet ilk adımlarını bu usule uygun bir şekilde atmıştır. Yalnız edebi sanatları yahut hayal kuvvetlerini ortaya çıkarma iddiasındaki şairlerin manzumeleri bu usulün haricinde olmanın yanı sıra fikri gelişmelerin en yüksek derecelerine ulaşmış cemiyetler bile dram entrikasını pek köhne bularak fikir ve hayallerinde başka vadiler aramışlardır.²²

Açıklamalarda eleştirilen iki sınıf, dönem matbuatının hayalci şairleri ve realist yazarlardır. Mizancı Murat romantizm ve özellikle santimantalizme uygun yazılmış eserlerin ahlakın süslenmesi (tehzib-i ahlak) hususunda ettikleri büyük hizmet her bir inkârın üstünde bulunduğu ve bizim için bahsi geçen yöntemler henüz pek "yeni" olduğu cihetle tiyatro ve roman türlerinin bizde mutlaka "santimantalizm" usulüne uygun yazılması gerektiğini düşünmektedir. Bunu ispat için de Richardson, Valter Scott ve Dickens'ın İngiltere'ye; George Sand ile Feuillet'nin Fransa'ya; Aurbach ile İşpilhagen'in Almanya'ya ettikleri büyük hizmetleri hatırlamanın yeterli olacağını söyler. Diğer taraftan Emile Zola'nın natüralist anlayışını tamamen Acem'de kemaline ermiş olan mey mahub dönemi makamında olduğu için diğer faydaları dahi en büyük edebiyatçılar tarafından şiddetle inkâr edilmektedir. Bu yüzden Mizancı Murat için "bizce şimdiki halde iltizam olunacak usul 'santimantalizm' usulüdür."

Mizancı Murat, *Vatan Yahut Silistre*'den sonra Rezaizade M. Ekrem'in *Vuslat*'ını eleştirir. Aslında eseri beğenmiştir. Buradaki eleştirilerin ahlakî edebiyat çerçevesinde yukarıda bahsi geçen usul etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. Eser dram entrikası bağlamında yine kusurlu bulunmakta, ahlakî endişeler etrafında tenkit edilmektedir. Mesela eserde Servinaz'ın ihmal edilmesini yine dram entrikası noktasından eleştiren²³ Mizancı Murat eserdeki,

²² "Fünun ve Edebiyat: Üdebamızın Numune-i İmtisalleri" *Mizan*, nr. 51, 12 Nisan 1888.

²³ a.g.m.

Beni odasına her gece niye kabul ederdi

cümlesine azim teessüfler eder. Cümlelerin edebi tasvire göre münasebetsiz olduğunu söyleyip ahlaka uygun nasıl düzeltileceğine yönelik metne müdahale edecek denli kanaatini bildirdikten sonra *Vuslat*'ın ikinci baskısında bu cümlelerin silinmesi gerektiğinden şüphe bile etmek istemez.²⁴ Mizancı Murat, *Vuslat*'ı eleştirmiştir ama bu eseri *Vatan Yahut Silistre*'den daha iyi bulmuştur. Sebebi de *Vatan Yahut Silistre*'de bulunmadığını söylediği “tasvir” cihetinin *Vuslat*'taki varlığıdır. Ancak *Vuslat*'ta da “icat” ciheti yoktur. *Vuslat*'ın vakası *Silistre*'den daha basit olmasına rağmen yazar olay veya kahraman icat etmekten ziyade tasvir yolunu tercih etmiştir. İcattan önce tasvire değer vermenin gerekliliği de Mizancı Murat'ın eleştiri anlayışında eserde aradığı ölçülerinden biridir. Mizancı Murat icattan önce tasvire değer vermekle aslında yazarın icat ettiği hayalden ziyade tasvir ettiği hakikate değer vermektedir.²⁵ Dolayısıyla telif eserleri eleştiride eleştirel gerçekçi bir tutum sergilemektedir.²⁶

İsmail Gaspıralı'nın Dikkatleri

Mizancı Murat gibi Türk edebiyatında eleştirinin, özellikle edebi metinlere yönelik eleştirinin önemine dikkat çeken simalardan biri İsmail Gaspıralı'dır. Gaspıralı eleştirinin neden ibaret bulunduğunu “Biri tenkidat-ı ilmiye (bilimsel eleştiriler), diğeri tenkidat-ı tarihiye (tarihi eleştiriler) ve üçüncüsü tenkidat-ı edebiye (edebi eleştiriler)”²⁷ dediği üç başlık altında değerlendirir. Batı edebiyatlarında tarafsız edebi eleştirilerin ilerlediğini söyleyen Gaspıralı, Rusya'da eleştirel yöntemin daha çok yayılıp, daha güzel bir meslek tuttuğunu söyler. Böyle bir kıyas yapmasının gerekçesini de şu şekilde

²⁴ “Fünun ve Edebiyat: Üdebamızın Numune-i İmtisalleri” *Mizan*, nr. 53., 26 Nisan 1888.

²⁵ “‘İcad’ hayalhane eseridir. ‘Tasvir’ tecrübe ve tetkik mahsulüdür. İcatta müellif eserinin hâkimidir. Tasvirde ise çıplak hakikatin mahkûm ve mağlubudur. Hikâyeye kahraman olmak üzere zihinde fezail-i ahlak ve kemalat-ı âdâb ile muttasıf bir şahıs tasavvur etmek güç değildir. Kalemine güvenen muharrir bir ilm-i hal kitabını alıp kuvve-i hayalîyesini tahrik etmekle matlup hâsıl eder. Fakat ‘musavver hakikat’ masa başında oturup istediği gibi şekiller çıkaramaz. Cemiyetin halini, ihtiyacını bilmek lazım. Bunu bilmek için çok görmek ‘yaşamak’ ister. Fakat her ‘yaşayan’ edip musavvir olmak için lazım gelen sermaye-i tetkik ve tahkiki bulup toplayamaz. Bu dahi meyl ve istidad-ı hulkî ile hüsn-i tabiat gibi rehberlerin arkasına düşüp cemiyet ‘yaşamları’ nı tetkik eden erbab-ı iktidarın imtiyazıdır. (...) Şu sözlerden maksadımız ‘kuvve-i musavvire-i edebiye’ nin kuvve-i ‘İcadiye’ den makbul olduğunu iddia eylemektir. (...) ‘Silistre’ de tasvir ciheti yok demiştik. Kıymetli bir cevher bulunan mezkûr (Piyes) in istikbaline itimat etmediğimizi söylemiştik. Sebebini işbu ‘Vuslat’ bahsinde dahi ima etmek istiyoruz.” (Mizancı Murat, “Fünun ve Edebiyat: Üdebamızın Numune-i İmtisalleri”, *Mizan*, nr. 49, 29 Mart 1888.).

²⁶ Bilge Ercilasun, Tanzimat edebiyatında tenkidi de incelediği çalışmasında Mizancı Murat'ın tenkit anlayışını “Edebiyatta realizm” başlığı altında değerlendirir. (*Servet-i Fünun'da Edebi Tenkit*, s. 58-60).

²⁷ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 242-243. (İsmail Gaspıralı'nın konu hakkındaki düşünce ve anlayışına dair yapacağımız bütün alıntılar bu eserden alınmıştır).

dile getirir: Avrupa'da edebi eleştiriler "güzellik araştırmak ve tayin etmekten ibaret kaldığı halde Rusya'da maddiyata el uzatıp her işin ve halin faydasını ve zararını tayin ve beyan etmeye çalışmaktadır."²⁸ "her işin ve halin faydasını ve zararını tayin ve beyan etmeye çalışmak" Gaspiralı'nın eleştiri anlayışının da önemli kaidelerindedir. Aşağıda göreceğimiz gibi Gaspiralı edebi bir eserin sadece sözüne değil millî-ahlakî bir karakter barındırıp barındırmadığına da bakacaktır. Hatta ikinci durumu daha çok önemseyecektir. Dolayısıyla İsmail Gaspiralı tenkidinde eleştirel gerçekçiliği dikkate almakla birlikte toplumcu-gerçekçi bir anlayışı önemseyecektir.²⁹

Rus edebiyatında gelişen eleştiri yöntemini önemsemekle İsmail Gaspiralı'nın toplumcu gerçekçi bir anlayışa sahip olduğunu ifade edebiliriz. Gaspiralı'nın Mizancı Murat'tan daha katı bir ahlakî anlayışa sahip oluşunun sebebi kanaatimizce bahsettiğimiz eleştirel ve toplumcu gerçekçiliğe dönük anlayışdır. Ancak bu yaklaşımı onu Marksist-Sosyalist eleştiriye değil sosyolojik eleştiriye yaklaştırır.³⁰ Gaspiralı'nın kurmaca eserleri Sosyolojik ve Marksist eleştiriler bağlamında bir çalışmada ayrıca ele alınabilir. Fakat edebiyat eleştirisine dâhil edilen ve Osmanlı yaşam tarzı etrafında şekillenen yazılarının Marksist eleştiriye desteklediğini söyleyemeyiz. Çünkü bu yazılar Osmanlı ve İslâm dünyasının farklı yerlerindeki sosyal yaşamı dikkate almakla birlikte ekonomik koşulları ve sınıf çatışmalarını merkeze alan, tarihi materyalizm ışığında meseleleri değerlendiren bir anlayışa sahip değildir. Ayrıca sosyalist gerçekçilik Rusya'da sosyalist ideolojinin sanat ve edebiyattaki bir yansıması olarak 1930'lu yıllarda ortaya çıkmıştır. Gaspiralı'nın sosyal içerikli "tenkit" yazıları 1895'te yayımlanmıştır. Bununla da Gaspiralı'nın "toplumcu" bir karakter taşıyan eleştirisinin "sosyalist" ideolojiye bağlı olarak gelişen sosyalist-marksist bir yaklaşımın ürünü olmadığını ifade etmek istiyoruz.

Edebi tenkitleri ışığında millî-ahlakî yaklaşımına yönelik dikkatleri üzerinde durduğumuz İsmail Gaspiralı tarafsız, objektif (görücü ve bitarafane) eleştiriye önemsedini ifade etmektedir. Ona göre tarafsız bir eleştiri güneş ışığı gibidir, karanlığı defedip adı gözle görülmeyeni aşikâr eder. İsmail Gaspiralı'nın telif ve tercüme eserlere yönelik eleştirileri de hayat ve edebiyat etrafında şekillenmektedir. 1884'te yayımlanan "Maîşet ve Edebiyat-ı Osmani (6)"³¹ başlıklı yazısında son on beş yılda Osmanlı hayat ve edebiyatında birçok gelişmenin görüldüğünü kaydeder. Türlü türlü kitapların yayımına,

²⁸ Gaspiralı, *Seçilmiş Eserleri III*, s. 244.

²⁹ Avrupa'da gerçekçilik anlayışı romantik gerçekçilikten eleştirel gerçekçiliğe doğru bir gelişim takip etmiştir. Eleştirel gerçekçilik Avrupa'da yaygın bir şekilde devam etmiştir. Gerçekçiliğin bir sonraki aşaması olan toplumcu gerçekçilik Rusya'da gelişmiştir. (bkz. Alkan, *Gerçekçilik*, s. 51-82; 193-196).

³⁰ Berna Moran Sosyolojik eleştiri ile Marksist eleştiri arasındaki farkı şu şekilde tespit eder. "Marksist eleştiri, sosyolojik eleştiri gibi genellikle bir sanat olayının nedenlerini araştırır. Ancak sosyolojik eleştiri bu nedenlerin çeşitli olabileceğini iddia ederken Marksist eleştiri ekonomik koşulları ve toplumsal sınıf çatışmalarını esas alır ve olayı bunlarla açıklar". (*Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, s. 87).

³¹ Gaspiralı, *Seçilmiş Eserleri III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 223-226.

kıraathane, tiyatro ve gazetelere değinerek Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi'nin çalışmalarını anlatır. Avrupa dillerinden pek çok fen kitabının tercüme edildiğinden bahis açar. Tercümelerin üçte ikisinin tiyatro ve roman türüne inhisar ettiğini söyler. Yalnız pek çoğunun tercüme edilmemesi halinde Osmanlıların bir ziyanı olmayacağını ifade eder. Buradan da anlaşılmaktadır ki Gaspıralı eser tercümesi konusunda seçicidir.

Eserleri tercüme edilen şahısları da sayar. Bunlar, Paul de Kock, Alexandre Dumas, Gaboriau ve bunların hemcinsleri Fransız edebiyatçılarıdır. Saydığı isimlerin pek çok romanları, korkunç korkunç melodramlarının tercüme edilmiş ve yayımlanmış olduğunu söyleyen İsmail Gaspıralı'nın bu yazarlara yönelik karşıt diyebileceğimiz bir tavrı vardır. Emile Zola'ya dair eleştirisinde bu tavrı kendini daha net bir şekilde belli eder:³²

Bilmiyorum Emile Zola eserlerinden tercüme olunmuş var mı? Bu edepsiz edibin *Nana*'sı, İstanbul'da makbul olacağı şüphesizdir. Ne açıklık, ne cesaret ile yazılmış ya efendiler! *Nana* romanı, tiyatroya uydurulsa da göğüs gerdan seyretsek... Tamam ala Türk (Türk usulü)!

İsmail Gaspıralı çoğunluğu Paris hayatını ve Fransız düşüncelerini tasvir eden romanlardan Osmanlı hayatının bir hisse alamayacağı kanaatindedir. Düşüncesini desteklemek amacıyla Paris ve İstanbul insanını bir kıyas unsuru olarak kullanır:³³

Parij gamenleri (Paris köprü altı çocukları), yosmaları ve jönz doresi [jeunesse dore] (bay balaları) (zengin çocukları) nerede? İstanbul'un "idare" ilmi tahsiline mecbur katipleri ve devlet kasabına bağlı paşa balaları nerede? Parij'in Margarit, Jozefin, Lizet ve emsalleri nerede? İstanbul'un Ayşe, Fatma mübarekleri nerede?

İsmail Gaspıralı, Avrupa edebiyatlarının kıymetini bilen biridir. Bunun böyle bilinmesini ister. Ancak endişelerini de dile getirir. Ona göre "iki Fransız romanından biri millî hikâyeye menfaatlidir". Bunun yanında Paul de Kock, Alexandre Dumas Fils, Gaboriau ve emsalini mütalaa etsek zararı yoktur. Ancak bu boşa zaman harcamak demektir. Paris'in İstanbul olmadığı, ne surette olursa olsun gönül, muhabbet, korku, edep, merhamet gibi hallerde insanların müşterek hallerinin olduğu söylenebilir. Buna bakarak Paris yaşam tarzından Osmanlı yaşam tarzının istifade edeceği/edebileceği fikri de çıkarılabilir. Ancak Gaspıralı durumu bir şartla kabul eder: "Müşterek hallerden, müşterek olmayan haller, daha ziyade olmamış olsa idi."³⁴ Kanaatini bu sefer bir eserden hareketle detaylandırır ve Alexandre Dumas Fils'in *Kamelyalı Kadınlar*'ını örnek olarak verir. Buna göre bir Fransız gözleri yaşlanarak eseri okurken İstanbul'lu bir hanım buna güler. Fransız bir beyefendi "Ne büyük, ne acayip bir tabiat!" derken

³² Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 204.

³³ *a.g.e.*, s. 204-205

³⁴ *a.g.e.*, s. 205.

İstanbulu bir efendi “Deli mi, bu nedir be” deyiverir. Gaspıralı iki tarafı da haklı görmektedir. Fransız romanlarından istifade edilmeyeceğini iki toplumun hayata bakış açılarıyla ortaya koyar.

Tiyatro ve roman bahsinde Gaspıralı, Shakespeare, Goethe, Chateaubriand, Voltaire, Walter Scott, Spielhagen, Molière gibi yazarlar dururken ikinci belki üçüncü derecede edebiyatçılardan saydığı Paul de Kock, Gaboriau’yla gün geçirmeyi uygun bulmaz. Zira ona göre ilkler asırlara hitap ederken ikinciler ancak “bir mahalle, bir asra mahsus”tur. 1895’te yayımlanan bir yazısında³⁵ Osmanlı basınında görülen fen ve ilme dair yayınlardan bahsettikten sonra Avrupa meşhur edebiyatçılarından Shakespeare, Goethe La Fontaine, Schiller, Byron, Hugo ve sairlerinin bazı eserlerinin tercüme edilmesinden bahis açar. Ardından millî teliflerin önemine ve gereğine vurgu için şunları söyler:³⁶

Telifat-ı milliyeden olarak belki daha ziyade fennî ve edebî eserler meydana koyulup bunlar arasında fen kitapları, hikâyeler ve mecmualar görülmektedir; fakat, şu terakki ile beraber ikmal edilecek pek çok noksan daha bulunduğu inkâr olunamaz... Dünya böyledir. Ne terakkinin nihayetine varılır; ne noksanın ahiri alınır. Bugünkü terakki, ertesi gün bir terakki daha ister; durmak yoktur. Her gün terakki istiyor zamanımız, ne terakki biter ne noksanımız.

Burada her zaman terakki istenmesi bahsi önemlidir. Çünkü İsmail Gaspıralı bundan sonra Osmanlı edebiyatında görülen terakkiye mani bir durumdan bahsedecektir. O da edebiyatın “mizansız”(ölçüsüz)lığıdır. Mizansızlığın sebebi de eleştiri ve edebiyat eleştirilerinin gelişmemesidir. Gaspıralı yeni edebiyatın (edebiyat-ı cedide) ortaya çıkışında her ne yayımlanır ve ortaya konursa “beş aferin” ve “on nazar değmesin” demenin uygun görüldüğü, ancak edebiyat ve yayım faaliyetleri bir hayli arttığından beri “tenkit baş gösterip işini görme”si gerektiği kanaatindedir. Osmanlı basınındaki tenkit eksikliğinin bütün İslâm âleminde olduğunu söyler. Tenkit eksikliğinin sebebi de ona göre bütün İslâm memleketlerindeki “hiciv” ve “medhiye”dir. Bunlara karşı yansız, tarafsız eleştiriye (bitarafâne tenkit) çıkarır. Çünkü “Tenkidin makam-ı alisine (yüce makamına) arslan yuvasına girmiş tülki (tilki) gibi gıybet yerleşmiştir.”

Eleştirinin sadece bir ifade işi olmadığını bir fikri barındırması gerektiğini dile getirir. Osmanlı romanını eleştirirken de romanın en zayıf cihetini millî romanların eksikliğinde görür. Bu ölçü dâhilinde Osmanlı’da sadece iki millî romanın olduğu kanaatindedir: Namık Kemal’in *Cezmi* ve Mizancı Murat Bey’in *Turfanda mı Turfa mı?* isimli eserleri. Millîlik kaydı ve eleştiri atbaşı yürür ona göre:³⁷

³⁵ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 226-231.

³⁶ *a.g.e.*, s. 226.

³⁷ *a.g.e.*, s. 230-231.

Adi bir adam (sıradan bir insan) mesela, tarih-i umumi (genel tarih) alacak ise Mehmet Murat Bey'in eseri ile diğerlerinin miykasını bilmelidir. *Cezmi* ile sair bir "millî roman"ın, değil yalnız lisanca, efkâr ve meslekçe tefavütünü (düşünce ve görüş bakımından farklarını) anlamalıdır. Roman nedir, hikâye nedir, falan romandan matlap (romanın yazılma amacı) nedir; filan oyunun ibreti nedir, bunları açacak anlatacak tenkittir.

Görüldüğü gibi İsmail Gaspıralı roman tercümeleri bahsinde seçicidir ve tercümeden çok millî teliflerin yapılması gereğini özellikle vurgulamaktadır. Bununla birlikte millî romanların da bir eleştiri süzgecinden geçirilmesi gerektiği kanaatindedir. Nitekim 1895'te yayımlanan yukarıdaki yazısında bizde sadece iki millî romanın olduğunu ifade etmiştir.³⁸ Bunun sebeplerini Gaspıralı'nın eleştiri anlayışındaki ölçülerde aramak gerekir.

İsmail Gaspıralı 1895'te "tenkit" başlıklı seri yazılarını yayımlar. İlk yazısına da³⁹ şu soruyla başlar: "Beş on seneden beri İstanbul'da yayımlanmış edebi kitapların neredeyse yarısı tercüme romanlardan ibarettir. Bunların tesir, hizmet ve edebi özütü nedir?. Hemen sonra soruyu şu şekilde cevaplar:

Roman bahusus "tercüme" edilmiş roman, saat geçirmek, gönül eğlendirmekten ibaret olamaz. Tercüme edilen bir roman, okuyanın tenvir-i efkârına ya ki terbiye-i hissiyatına veya ki tevsi-i malumatına hizmet edecektir. Buna göre edebiyatın roman kısmı üç büyük tarzda kaleme alınmaktadır. Biri "efkârî romanlar"dır ki; maişet ve münasebat-ı insaniyenin oldukça güzel suretlerini beyan ve tasavvur eder. İkincisi; "ruhanî romanlar"dır ki; insanların ahval-i ruh ve hissiyatlarını keşf ve beyana hizmet eder ve üçüncüsü "fennî" ya ki "tarihî" romanlardır ki; okunması yengil (kolay) ve heveslendirir surette vukuat-ı tarihiyeden veya ki hakikat ve tasavvurat-ı fenniyyeden haber verip tevsi-i malumata hizmet eder.

Alıntının ilk cümlesinde İsmail Gaspıralı'nın romanın işlevinde aradığı hususları görüyoruz. Bunlar da bir tercüme romanın vakit harcamak ve gönül eğlendirmek maksadından uzak olması gerektiği, okuyucunun düşünce dünyasının aydınlanmasına, hislerini terbiye veya bilgisinin artmasına hizmet etmesi lüzumudur. Alıntıda dikkat çeken bir husus da şudur ki, Gaspıralı romanın işlevine göre romanın türlerini tasnif etmektedir. Gaspıralı bu üç kısım haricinde yazılmış romanların varlığını hatırlatır. Ona göre bunlar "Falanca Jozefina'nın falanca Alfred ile olan muşakasını veya ki bizim Fatmalardan birinin, bizim Süleymanların birine yaşmak arkasından çektiği ah ve vahları hikâye eder." Ancak ona göre hikâye etmek, roman yazmak değildir. Buradan "roman ne değildir" in de ipuçlarını vermektedir.

³⁸ Bu tarihe kadarki yerli romanların sayısına baktığımızda sayının ikinin çok üzerinde olduğu görülür. Konu hakkındaki şu makale yeterince fikir vermektedir: Gökçek, "Tanzimat Dönemi Türk Romanı İçin Bir Çerçeve Denemesi", s. 7-22.

³⁹ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 231-233.

İsmail Gaspıralı için “romancı güzel ve işlek bir kalem sahibi” olmanın yanı sıra zengin bir düşünce ve ruh hallerini anlayan bir anlayışa sahip olmalı, bilimsel konuları sadeleştirmede de mahir olmalıdır. Bununla birlikte “az görüp çok anlamaya” ve her gördüğünü ve düşündüğünü de yalnız dil ve yazı ile açıkça ifade etmeye yetenekli olmalıdır. Kısacası tasvir kabiliyetine sahip olmalıdır. Gaspıralı bu ölçü ve niteliklerden ötürü Thackeray, Victor Hugo, Spielhagen, Graf Tolstoy, Flammarion, Jules Verne gibi romancıları taklit edenlerin romancı olmadığını ve güzel yazsalar bile ancak “hikâyecî” mertebesinde kalacaklarını söylemektedir. Taklitçiliği hoş karşılamadığı burada da kendini belli etmektedir.

Romanın işlevi etrafındaki kanaatlerinden sonra roman tercümesi bahsine gelir. Osmanlı basınında meşhur yabancı yazarların romanlarının tercüme edilmesine ve okunmasına izin verildiğini söylemekle birlikte yabancı adı (basit, sıradan) romanların tercümesini lüzumlu görmez.⁴⁰ Bunlar arasında da Paul de Kock, Gaboriau hatta Emile Zola, Paul Bourget gibi romancıları Türklere takdim etmekte bir istifade görmez. Çünkü batılı hayat tarzını, şimdiki medeniyeti, yüksek seviyeli düşünceleri tanıyacak olanlar bunlarla tanıyamazlar. Bunları okuyup eğlenecek olanlara ise bunlardan daha aşağı sayılan “millî hikâyeleri” okutmak daha faydalı olacağı kanaatindedir. Bazı yabancı yazarları ve roman anlayışlarını romanın işlevinden bahsettikten sonra Türk okuyucusu için uygun görmemesi ayrıca dikkat çekicidir.

“Tenkit” yazılarının ikincisinde⁴¹ sıradan yabancı romanların okunmasında bir fayda görmeyişinin taassuba isnat edilmemesi gerektiğini söyleyen İsmail Gaspıralı için Mir Ali Şir Nevai, Fuzuli, Hafız ve Sadi ne kadar muteberse, Shakespeare, Hugo, Schiller ve Puşkin de o nispette muteberdir. Ancak ayırım yapmadan bayağı roman tercümelerini yağmur gibi yağdırmaya da bir anlam verememektedir.

Bu yazıdan bir hafta sonra yayımlanan üçüncü “tenkit” yazısında⁴² millî roman yazmanın gereğini ısrarla tekrar edecektir. Yazıda öncelikle ikinci yazısında uzun uzun örneklendirdiği ve yabancı romanların onda sekizinde görüldüğünü söylediği üç çeşit

⁴⁰ Halit Ziya da “masalcılar” dediği bazı yazarlarla bir kısım romantiklerin eserlerinin çevirisini ve bu tarzda roman telifini Türk okuru için uygun görmezken bu eserleri çocukça bulur ve bizde romancılığın henüz tanınmadığını ifade eder. “Demek istiyoruz ki şimdiye kadar bizde tercüme edilen hikâyeler mütalaat-ı ciddiye erbabını memnun edebilecek bir ehemmiyet-i edebiye ve hikemiyeye malik değildir. Hikâyenin şimdiki hal-i mükemmeliyeti henüz bizde tanılmamıştır” Hatta Paul Bourget’yi ikinci derecede realist bir yazar sayar ve onu tanıtmaya gereği duymaz (Ayrıntılı bilgi için bkz. Uşaklıgil, “Mukaddime” s. 14-15. Eser orijinal üslubu muhafaza edilerek günümüz Türkçe’siyle açıklamalı olarak da yayımlanmıştır. Bkz. Uşaklıgil, *Hikâye*). Ahmet Mithat Efendi ise Halit Ziya’nın bahsettiği masalcı ve romantik bazı yazarların çevirisinde ve bu tarzda eser telifinde bir beis görmez. Paul de Kock gibi yazarların eserlerinde bile güzellikler bulur. “Ravi” müstearlı Nabizade Nazım ile tartışmasında bu konuya açıklık getirir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökçek, “Romana ve Romancılığa Dair Bir Tartışma”, s. 234-250.).

⁴¹ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 233-235.

⁴² a.g.e., s. 236-237.

roman kahramanının iç dünyalarının koca bir roman sayıldığını söyler. Acaba böyle bir romanı okuyan Doğulular nasıl hislenir, ne tür duygular besler? Bu yolda yazılan romanların Doğululara etkisi nedir? Tabiatlara yumuşak huyluluk, ahlaka süs, hayata örnek olabilirler mi? Gaspıralı soruları tek kelimeyle cevaplar: “Hiç”.

Edebiyat hayatın aynası ise Batılı tarz romancılığın ifadesi olan bir ayna Osmanlı yaşam tarzını aksettiremeyecektir. Bu bakımdan İsmail Gaspıralı kendi hayatımıza yine kendi aynamızla bakmamız gerektiğini düşünmektedir. Böylesi bir düşünce taklit anlayışını dışlar. Taklitten uzaklaşmamız da edebiyatın aynasını kendi yaşam tarzımıza, değerlerimize, sıkıntı, keder ve sevinçlerimize yöneltir. Gaspıralı'nın şu ifadelerinde millî-ahlakî kaynaklara yönelen ve taklitten uzak bir anlayışın yansımalarını görürüz:⁴³

Roman yazmak için eşhası mutlak balolara, millet bahçelerine, tiyatrolara götürüp getirmek lazım değildir. Paris fahişesinin başına gelenden hayrette kalıyoruz; bunun ıstırab-ı kalbiyesinden gözümüze yaş geliyor. Bursa ve Eskişehir Fatmalarının halini yazan, hissiyatlarını beyan eden edib-i kamil bulunur ise, Dumaların, Zolaların kalemlerinden dökülen madamlardan daha ziyade ibretli ve tesirli ders alınabileceği şüphesizdir. Maişet-i Şarkiye roman suretinde tasavvur edilmez zannında olanlar çoktur, lakin, yanlış zannediyorlar. Şurası çok gariptir ki bazı Osmanlı muharrirleri eşhası Frenk, âdât ve nazarları efrençi romanlar yazıyorlar; güya Avrupa'da romancı az olmuş da şarktan istimdat istemişler.

“Tenkit” serisinin dördüncü bahsini⁴⁴ Batılı meşhur edebiyatçıların eserleri dışındakilerin Batı dillerinden Doğu dillerine çevrilmesinden istifade edemeyeceğimizi tekrar hatırlatarak başlatır. Buna göre Fransız, Alman ve İngiliz romanlarının hepsi İspanyolların mizacına uygun gelmediği halde Doğuluların mizacına uygun düşmeyeceği sade bir hakikattir. Bu yüzden gereksiz tercümelere vakit ayırmaktansa millî hikâyelere yönelmek daha faydalı olacaktır. Meseleyi şu şekilde dile getirir: “Herkes romancı değildir; herkes roman yazamaz.. Evet, böyledir; ama, bunun için herkese, tercümelere bel bağlamak lazım gelmez; güzel, fakat faydasız bir tercümeden ise o kadar süslü olmayan, lakin faydalıca bir millî hikaye yazmak daha faydalıdır.”

Peki, bu millî hikâyelerin içeriği ne olacaktır? İsmail Gaspıralı yelpazesini çok geniş tutar. Tarih, şimdiki zaman ve gelecek, Osmanlı ve İslâmî yaşam tarzı o kadar facialı ve dalgalı bir meydandır ki ne kadar araştırılıp yazılsa tükenmez kanaatindedir. Şunu da özellikle tekrar ifade eder: “Roman ve hikâye yazmak için eşhası mutlak aşhaneli bulvara ya ki piyanolu salona çıkarmak lazım gelmez”. *Cezmi* ve Mehmet Murat'ın *Turfanda*'sında bulvar, salon, balo, otel odası, şehir postası, aktris falan olmadığı için benzerlerini ve içerdikleri tarihi anlam ve yüksek fikirleri kırk tercümede bulamayız anlayışındadır. Yukarıda değindiğimiz, Namık Kemal ve Mizancı Murat'ın

⁴³ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 237.

⁴⁴ a.g.e., s. 237-239.

bu iki eserini neden üstün tuttuğunun sebebini burada daha iyi anlamış oluruz. Psikolojik (ruhani) roman aranacaksa bunun da millî kaynaklarda aranması yönünde kanaat bildirir. Çünkü bu sayede okuyucu “hakikaten istifade eder; düşünmeye ve vicdanı ile mükâlemeye mecbur olur”. Bu da göstermektedir ki Gaspıralı roman konusunu romanın yüklendiği işlevden bağımsız tutmaz.

Konu seçiminde hassastır ve tercih sahibidir. Ayrıca mevzu hakkındaki vazgeçilmezi bizzat hayattır. Hayatın içinden “hakiki şahıslar”ı hep ön planda tutar. Hakiki şahısların ve hayatın millî olması gerektiği de açıktır. Bu bakımdan ona göre “Edebiyatın esası, tercüme olamaz; millî hikâyedir”. Millî hikâyelerin işlevini de şu şekilde dile getirir:⁴⁵ “Lisan ve efkâr ve muhabbet-i milliyeyi terakki ettirecek ve süsleyecek ve tabiat ve ahlakı terbiye edecek, millî hikâyelerdir. Bunlara çalışmak ehl-i kalemin borcudur; milliyet ve kavmiyet rengi, edebiyatın şerefidir”.

Sonuç

Mizancı Murat ve İsmail Gaspıralı Beyler eski edebiyatımızda tenkidin olmadığı konusunda hemfikirdir. Buna sebep olarak da bizdeki taklidin varlığını ileri sürmektedirler. İsmail Gaspıralı medhiye ve hicvin, Mizancı Murat nazire ve taarruzun tenkit sayıldığını kaydeder ki bunlar da eski edebiyatımızdaki Acem taklitçiliğinin ürünleridir. Acem taklitçiliğinin karşısına her ikisi de tarafsız eleştiri çıkarır. Batılı tarzda gelişen bu eleştiri anlayışına ek olarak Gaspıralı Rus eleştiri anlayışını daha çok önemser. Ancak ister Batılı ister Rus eleştiri anlayışı etrafında kanaatler ortaya konsun, onlara göre edebi eserler millî-ahlakî endişeler etrafında şekillenmelidir. Dolayısıyla eleştiri tarzlarında evrensel düşünüp yerel hareket ettiklerini söyleyebiliriz. İki yazar da tenkidin sadece bir ifade işi olmadığı ayrıca bir fikir-içtihad barındırması gerektiği kanaatindedir. Mizancı Murat bu kanaati tatbiki bir eleştiri örneği olarak telif eserler üzerinden verirken İsmail Gaspıralı tercüme eserler kısmında düşüncesini dile getirir. İster telif ister tercüme bahsinde olsun ikisinin kanaatleri sanat eserinin yüklendiği işlevde ortak bir yaklaşımı ifade eder.

Eleştirilerinde millî-ahlakî değerleri ön plana çıkarmaları edebiyata yükledikleri işlevden kaynaklanmaktadır. Edebi eserden bekledikleri işlev ve ahlakî endişeleri dönemine göre yeni ve bugünkü eleştirel tutumumuza rağmen gerçekçidir. Mizancı Murat’ın vakası basit olsa da bir eserde icattan önce dilde tasvire değer vermesi ve telif eserleri bu şekilde eleştirmesi, İsmail Gaspıralı’nın bir romancının üslubunda ve tasvirlerinde aradığı özellikler buna delildir. Nitekim gerçekçilik romanın işlevinde veya ahlakî endişelerde değil yazarın kullandığı dilde ifşa edilir. Mizancı Murat’ın

⁴⁵ Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, s. 239.

romantizm veya santimentalizmi tavsiye etmesi de onu gerçekçilikten uzak tutmaz. Nitekim bu bir tekliftir ve teklifi de dönemin toplum yapısı ve okuyucu kitlesini dikkate alan sanatın işleviyle ilgilidir. Mizancı Murat realist eleştiriler yapmakta ancak Osmanlı toplumunu ve okur kitlesini dikkate alarak mevcut aşamada santimental eserlerin okunmasını tavsiye etmektedir. Bir yazar millî-ahlakî endişeler etrafında gelişen bir eseri realist bir üslupla pekâlâ kaleme alabilir.

Mizancı Murat ve İsmail Gaspıralı Beyler telif ve tercüme eserlere ilişkin eleştirilerini ortaya koyduğunda Osmanlı basınında telif ve tercüme eserlere dair kanaatlerini bildiren Ahmet Mithat Efendi, Namık Kemal, Recaizade Mahmut Ekrem, Menememizade Mehmet Tahir, Beşir Fuat, Halit Ziya, Nabizade Nazım, Ali Kemal gibi başka yazarlar da vardır. Bu yazarların bir kısmı sıradan okuyucu kitlesinin mizacını ve seviyesini dikkate alarak telif ve tercüme eserlerine devam ederken diğer bir kısmı da nitelikli okur kitlesini önemsemektedir. Dolayısıyla yazarların ortak noktaları “seçicilik”tir. Mizancı Murat ve İsmail Gaspıralı Beylerin de bu konuda seçici olduklarını gördük.

Mizancı Murat yabancı dillerden yapılacak istiarelere rağmen Türkçe’nin kendisine has şive ve tabiatının ihmal edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Türk diline dair hassasiyetlerini bildiğimiz İsmail Gaspıralı Batılı anlamda dil eğitimine taraftar olmakla birlikte⁴⁶ tercüme konusunda millî-ahlakî endişelerini daha çok ön plana çıkarmaktadır. Bu konuda Mizancı Murat’tan da daha endişeli gözükmektedir. Nitekim Mizancı Murat, eski şiirin mey mahub anlayışına benzediği için Emile Zola’nın natüralist anlayışını edebiyatımız için uygun görmezken, İsmail Gaspıralı sadece “edepsiz edip” dediği Zoladan değil, ikinci ve üçüncü dereceden yabancı yazarlardan da çevirilerin yapılmaması gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü bu çevirilerden ziyade millî telifleri okutmak daha faydalı olacaktır. Asırlara hitap eden yazarların çevirisine karşı değildir ama bundan da Osmanlı okuyucusu için bir istifade görmemektedir. Durum millî telifler bahsindeki ısrarını gösterir.

Mizancı Murat’ın dram entrikası etrafındaki görüşleri ahlakîliğe indirgenemez. O gerçekçiliği de esas alır. İsmail Gaspıralı’nın tercüme eserlere ilişkin görüşleri de millî-ahlakî değerleri dikkate almakla birlikte gerçekçiliği dışlamaz. İki eleştirmene göre ahlakî eser vermede yazar da sorumludur. Buna göre yazar karakterleri gerçekçi, millî adetlere muvafık bir üslupla tasvir etmelidir. Burada hayali karakterler değil dildeki tasvirler esas alınmıştır.

⁴⁶ Yavuz Akpınar, İsmail Gaspıralı’nın “ortak edebi Türk dili” teklifi için şunları söyler: “Ortak dil ve edebiyatla, Avrupa’nın bilim ve teknolojisine dayanan usul-i cedit eğitimle, bütün Türk halkları için dünyada “tek bir ulusal kimlik” yani “modern Türk kimliği” oluşturma, İsmail Bey’in asıl büyük idealini oluşturur”. Akpınar, *a.g.e.*, s. 8.

KAYNAKLAR

- Abrams, M. H., *A Glossary of Literary Terms*, Published by Heinle & Heinle Pub, U.S.A.: Boston, Massachusetts, 1998.
- Akpınar, Yavuz, "Gaspıralı'nın Külliyyatını Neşre Hazırlamada Karşılaşılan Zorluklar", İstanbul, Eylül 2001, *Türk Edebiyatı Dergisi*, Sayı: 335, s. 12-15.
- Alkan, Erdoğan, *Gerçekçilik*, İstanbul: Varlık Yayınları, 2006.
- Emil, Birol, "Mızancı Murat Bey'in Edebiyat ve Tenkide Dair Görüşleri", İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XIX, 1 Ekim 1971, s. 121-143.
- _____, *Mızancı Murat Bey, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979.
- Enginün, İnci, *Araştırmalar ve Belgeler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000.
- Ercilasun, Bilge, *Servet-i Fünun'da Edebi Tenkit*, İstanbul: MEB Yayınları, 1998.
- Gaspıralı, İsmail, *Seçilmiş Eserleri III Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*, Neşre Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008.
- _____, *Seçilmiş Eserleri: 1 Roman ve Hikâyeleri*, Neşre Hazırlayan: Yavuz Akpınar, Bayram Orak, Nazım, Muradov, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2003.
- Gökçek, Fazıl, "Tanzimat Dönemi Türk Romanı İçin Bir Çerçeve Denemesi", *Yeni Türk Edebiyatı*, nr. 3, Mart 2011, İstanbul, s. 7-22.
- _____, "Romana ve Romancılığa Dair Bir Tartışma", *Ömer Faruk Huyugüzel'e Armağan*, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2010, s. 234-250.
- İmzasız, "Fünun ve Edebiyat: Mizanın Mesleği", *Mizan*, nr. 1, 21 Ağustos 1886.
- Mızancı (Mehmet) Murat, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı*, Yayına Haz. Sabahattin Çağın, Ankara: Özgür Yayınları, 2008.
- _____, *Mücadele-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, Haz: Sabahattin Çağın, Faruk Gezgin, İstanbul: Nehir Yayınları, Şubat, 1994.
- _____, "Fünun ve Edebiyat: Mebahis-i Edebiye", *Mizan*, nr. 4, 11 Teşrinisani 1886.
- _____, "Evrak-ı Havadis", *Mizan*, nr. 33, 2 Haziran 1887.
- _____, "Fünun ve Edebiyat: Üdebamızın Numune-i İmtisalleri: Usul-i Tenkit, Mukaddeme", *Mizan*, nr. 40, 19 Kânunusani 1888.
- _____, "Fünun ve Edebiyat: Edebamızın Numune-i İmtisalleri", *Mizan*, nr. 41, 26 Kânunusani 1888.
- _____, "Fünun ve Edebiyat: Üdebamızın Numune-i İmtisalleri", *Mizan*, nr. 42, 2 Şubat 1888.
- _____, "Fünun ve Edebiyat: Üdebamızın Numune-i İmtisalleri" *Mizan*, nr. 44, 23 Şubat 1888.
- _____, "Fünun ve Edebiyat: Üdebamızın Numune-i İmtisalleri", *Mizan*, nr. 49, 17 Recep 1305, 29 Mart 1888.
- _____, "Fünun ve Edebiyat: Üdebamızın Numune-i İmtisalleri" *Mizan*, nr. 51, 12 Nisan 1888,
- _____, "Fünun ve Edebiyat: Üdebamızın Numune-i İmtisalleri" *Mizan*, nr. 53, 26 Nisan 1888.
- Moran, Berna, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Okay, Orhan, *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
- Uşaklıgil, Halit Ziya, *Hikâye*, Kostantiniye, 1307; *Hikâye*, Haz. Fazıl Gökçek, İstanbul: Özgür Yayınları, 2012.
- Tanpınar, A. H., *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yayına Haz. Abdullah Uçman, İstanbul: YKY, 2006.

